

Μνήμων

Τόμ. 10 (1985)

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΕΛΕΤΗΣ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΜΝΗΜΩΝ

ΤΟΜΟΣ ΔΕΚΑΤΟΣ

Δ. ΑΝΩΓΕΙΑΤΗΣ: Δημογραφικές πληροφορίες για την Ελλάδα από περιηγητές (1800-1821) ● Μ. ΚΟΥΒΑ - ΚΑΡΑΛΑΚΑ: Κατάλογος 'Ιστορικού Αρχείου Ζακύνθου ● Δ. ΛΟΥΛΕΣ: 'Η δολοφονία του Ι. Καποδίστρια και ή Ρωσία ● Κ. ΝΤΟΚΟΣ: 'Η μετοικασία των 'Αθηναίων στην Πελοπόννησο και ή πρώτη φάση του 'Επαναστατισμού τους (1688 - 1691) ● Κ. ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΣ: Συμβολή στην ιστορία της 'Ελληνικής 'Αεροπορίας (1849 - 1857) ● ΛΟΥΚΙΑ ΔΡΟΥΛΙΑ: 'Η 'Εθμική παράδοση στην ονοματοποιία και ό Διαφορισμός. 'Ενα παράδειγμα από την 'Αρχαία ● ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΚΟΥΛΟΥΡΗ: 'Εμμονοϊβή Τροχίτης. 'Ενας μύθος διάσημος του ΙΗ' αιώνα ● ΣΟΦΙΑ ΜΑΤΣΑΙΟΥ: 'Η 'Εφημερίδα «Καμπάνια», «'Όργανο των 'Ελλήνων και των ντόπιων συμφορώντων», Μυτιλήνη 1923 - 24 ● Φ. ΗΛΙΟΥ: Δέκα 'Εκδόσεις της τυπογραφίας Γλυκή με 'Επιμέλεια του 'Αββα Γραδενίγου στα χρόνια 1673-1674 ● ΕΛΕΝΗ ΓΑΡΔΙΚΑ - ΚΑΤΣΙΔΑΚΗ: 'Ο ρόλος της Διάσκεψης του Λονδίνου στην πτώση του 'Αγιοστίτου Καποδίστρια ● Κ. ΚΑΤΗΦΟΡΗΣ: Οι 'Εμπορικές συντροφιές στη Λευκάδα σύμφωνα με το 'Αρχείο του Γ. Ζαμπέλη (1734-1743) ● Α. ΠΟΛΙΤΗΣ: Μισθιστορήματα, αγορά και παραγωγή του βιβλίου. Σκέψεις γύρω από μία πληροφορία των μέσων του 19ου αιώνα ● Φ. ΗΛΙΟΥ: 'Εκδόσεις των «'Ανδραγαθειών Μιχαήλ Βασιλόπουλου» και ένας βιβλιοκατάλογος του Βοστώνη ● Γ. ΚΥΠΡΟΜΗΛΙΔΗΣ: 'Ο Κρατικός μελετητής του Βενιζέλου ● ΑΘΑΝΑΣΙΑ ΜΠΑΛΑΤΑ: 'Αποστολές βιβλίων στη Βιβλιοθήκη της Χίου. Στοιχεία από την 'Αλληλογραφία 'Αδαμάντιου Κοραή και 'Αλέξανδρου Βασιλείου (1799-1817)

ΑΘΗΝΑ 1985

ΔΕΚΑ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΤΗΣ ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΑΣ ΓΛΥΚΗ ΜΕ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΤΟΥ ΑΒΒΑ ΓΡΑΔΕΝΙΓΟΥ ΣΤΑ ΧΡΟΝΙΑ 1673 - 1674

ΦΙΛΙΠΠΟΣ ΗΛΙΟΥ

doi: [10.12681/mnimon.337](https://doi.org/10.12681/mnimon.337)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΗΛΙΟΥ Φ. (1985). ΔΕΚΑ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΤΗΣ ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΑΣ ΓΛΥΚΗ ΜΕ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΤΟΥ ΑΒΒΑ ΓΡΑΔΕΝΙΓΟΥ ΣΤΑ ΧΡΟΝΙΑ 1673 - 1674. *Μνήμων*, 10, 236–247. <https://doi.org/10.12681/mnimon.337>

ΔΕΚΑ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΤΗΣ ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΑΣ ΓΛΥΚΗ
ΜΕ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΤΟΥ ΑΒΒΑ ΓΡΑΔΕΝΙΓΟΥ
ΣΤΑ ΧΡΟΝΙΑ 1673 - 1674

Τῇ βενετική πρωτοχρονιά τοῦ 1675 (1 Μαρτίου), ὁ ἀββᾶς Ἀμβρόσιος Γραδενίγος, «βιβλιοφύλαξ τῆς γαληνοτάτης τῶν Ἐνετῶν Ἀριστοκρατείας» καὶ λογοκριτῆς τῶν ἑλληνικῶν βιβλίων¹, ὑπέβαλε στις ἀρμόδιες βενετικές ἀρχές ἓνα σύντομο σημείωμα μὲ τὸ ὁποῖο τοὺς ζητοῦσε νὰ ἐπικυρώσουν τὴν ἄδεια ποὺ εἶχε χορηγήσει γιὰ τὴν ἐλεύθερη κυκλοφορία ὀρισμένων ἐκδόσεων τῆς νεοϊδρυμένης τυπογραφίας τοῦ Νικολάου Γλυκῆ, ποὺ εἶχε ἐπιμεληθεῖ καὶ διορθώσει ὁ ἴδιος².

Ἡ ἀνάλυση τῶν στοιχείων ποὺ περιέχονται στὸ σημείωμα τοῦ Γραδενίγου ἐπιτρέπει νὰ συναχθοῦν χρήσιμα βιβλιολογικὰ καὶ βιβλιογραφικὰ στοιχεῖα γιὰ τὶς τυπογραφικὲς δραστηριότητες τοῦ Γλυκῆ καὶ τὶς «διορθωτικὲς» ἀσχολίες τοῦ κρητικοῦ ἀββᾶ στὴ διετία 1673 - 1674³.

Ὁ κατάλογος τῶν βιβλίων ποὺ παραθέτει ὁ Ἀμβρόσιος Γραδενίγος περιλαμβάνει τοὺς ἀκόλουθους δέκα τίτλους :

1. *La Pedagogia*
2. *il Pentecostario*
3. *il Georponico*
4. *Il mese d'Agosto*

1. Γιὰ τὴν προσωπικότητα καὶ τὶς δραστηριότητες τοῦ Γραδενίγου, βλ. Μ. Ι. Μανούσασκας, «Ἀλοῖσιος -Ἀμβρόσιος Γραδενίγος (1616 ci. - 1680)», *Ἐπετηρὴς Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου*, τ. Ε', 1955, σ. 102 - 148· Α. Ε. Καραθανάσης, «Ὁ Ἀλοῖσιος -Ἀμβρόσιος Γραδενίγος στὴ Βενετία (1650 - 1680)», π. *Θησαυρισματα*, τ. Ζ', 1970, σ. 139 - 150. Ἡ ἀλλαγή τοῦ ὀνόματος τοῦ Γραδενίγου ἀπὸ Ἀλοῖσιος σὲ Ἀμβρόσιος ἔγινε τὸ 1674 (βλ. Μανούσασκας, ὁ. π., σ. 119 - 120).

2. Τὸ κείμενο τοῦ Γραδενίγου ἀνακοινώθηκε ἀπὸ τὸν G. Veloudis, *Das griechische Druck- und Verlagshaus "Glikis" in Venedig*, Βισμπάντεν 1974, σ. 135 - 136. Γιὰ τὸν Γραδενίγο ὡς διορθωτὴ καὶ λογοκριτὴ ἐκδόσεων τοῦ Γλυκῆ βλ. αὐτ., σ. 38 - 39, 41 καὶ 50 - 51.

3. Ἄν καὶ ὁ Γραδενίγος δὲν τὸ προσδιορίζει ρητᾶ, τὸ κείμενό του δὲν καλύπτει τὰ δύο πρῶτα χρόνια τῆς συνεργασίας του μὲ τὸ τυπογραφεῖο τοῦ Γλυκῆ (1671 - 1672). Στὰ χρόνια αὐτὰ ἔχουν τυπωθεῖ ἀπὸ τὸν Γλυκῆ, «Διορθώσει τοῦ Λογιωτάτου Γραδενίγου Βιβλιοφύλακος», ἓνα Εὐαγγέλιο καὶ ἓνα Εὐαγγελιστάριο, τὸ 1671, καὶ τὸ Μηνεῖο τοῦ Ἰουλίου, στὰ 1672· βλ. Φίλιππος Ἡλιού, *Προσθήκες στὴν Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία*, τ. Α', Ἀθήνα 1973, ἀρ. 62, 63 καὶ 64.

5. *Il Paraclético*
6. *La Grammatica Lascari*
7. *L' Exomologitario*
8. *I Condachi della Madona*
9. *il Psalterio*
10. *l' Ottoico.*

Ἐκ τῶν δέκα αὐτὰ βιβλία, τὰ τρία ἀντιστοιχοῦν σὲ γνωστὲς καὶ βιβλιογραφημένες ἐκδόσεις τοῦ 1673, στίς ὁποῖες ἀναγράφεται ὅτι τυπώθηκαν μὲ ἐπιμέλεια τοῦ Γραδενίου. Εἶναι τὸ *Πεντηχοστάριον* («τετύπωνται Ἐνετίησι, παρὰ Νικολάφ Γλυκεῖ --- Διορθωθὲν παρὰ τοῦ Σοφωτάτου καὶ Παναϊδεσιματάτου Ἐλλοῦσίου Γραδενίου τοῦ Βιβλιοφύλακος --- ἀρχοῦ») ⁴⁾ τὸ *Βιβλίον τοῦ Ἀγούστου Μηνός* («Τυπωθὲν μὲν παρὰ Νικολάφ τῷ Γλυκεῖ --- Διορθωθὲν δὲ παρὰ Ἐλλοῦσίου Πρωτοθύτου καὶ Βιβλιοφύλακος τοῦ Γραδενίου. Ἐνετίησιν --- ἀρχοῦ») ⁵⁾ καὶ ἡ *Γραμματικὴ Κωνσταντίνου Λασκάρεως τοῦ Βυζαντίου* (ανεωστὶ μετατυπωθεῖσα, καὶ μετὰ πλείστης ἐπιμελείας διορθωθεῖσα παρὰ τοῦ Κοινοῦ Βιβλιοφύλακος Γραδενίου τῆς τῶν Ἐνετῶν Ἀριστοκρατείας --- ἀρχοῦ. Παρὰ Νικολάφ Γλυκεῖ) ⁶⁾.

Τρεῖς ἄλλοι τίτλοι ἀντιστοιχοῦν σὲ γνωστὲς ἐκδόσεις τοῦ Γλυκῆ, τῶν ἐτῶν 1673 καὶ 1674, τῶν ὁποίων τὰ βιβλιογραφημένα ἀντίτυπα δὲν μνημονεύουν τὸ ὄνομα τοῦ Γραδενίου. Πρόκειται γιὰ τὸ *Γεωπονικὸν* τοῦ Ἀγάπιου [Λάνδου] («ανεωστὶ μετατυπωθὲν μετὰ προσθέσεων καὶ προνομίου --- Ἐνετίησι παρὰ Νικολάφ Γλυκεῖ --- ἀρχοῦ») ⁷⁾ τὸ *Ἐξομολογητάριον* («Συντεθὲν παρὰ Νικηφόρου Ἱερομονάχου τοῦ Πασχαλέως --- Ἐνετίησιν. Παρὰ Νικολάφ τῷ Γλυκεῖ --- ἀρχοῦ») ⁸⁾ καὶ τὸ *Ψαλτήριον* («Ἐνετίησι. Παρὰ Νικολάφ Γλυκεῖ --- ἀρχοῦ») ⁹⁾. Δὲν εἶταν ἔξω ἀπὸ τίς ἐκδοτικὲς συνήθειες τῆς ἐποχῆς νὰ μὴ ἀναγράφεται πάντα τὸ ὄνομα τοῦ λογίου ποῦ «διόρθωσε» μὴ ἔκδοση. Εἶναι, ὅμως, πολὺ πιθανὸ νὰ λανθάνουν ἀντίτυπα τῶν ἰδίων αὐτῶν ἐκδόσεων στὰ ὁποῖα νὰ σημειώνεται ἡ συμμετοχὴ τοῦ «λογιωτάτου

4. Legrand, *B. H.*, *XVIIe s.*, τ. Β', ἀρ. 512.

5. *δ. π.*, τ. Ε', ἀρ. 150.

6. Φιλ. Ἡλιοῦ, *Ἀβιβλιογράφητες ἐκδόσεις* [= *Προσθήκες*, *δ. π.*, σ. 318 - 328], ἀρ. 75. Γ. Λαδᾶς - Α. Χατζηδημόσιος, *Προσθήκες, Διορθώσεις καὶ Συμπληρώσεις στὴν Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία τοῦ Émile Legrand* γιὰ τοὺς αἰῶνες XV, XVI, καὶ XVII, Ἀθήνα 1976, ἀρ. 240.

7. Legrand, *B. H.*, *XVIIe s.*, τ. Β', ἀρ. 522.

8. *δ. π.*, τ. Β', ἀρ. 515.

9. *δ. π.*, τ. Β', ἀρ. 514. Τὸν ἐπόμενο χρόνο, 1674, ὑπάρχει ἐκδοση τοῦ Ψαλτηριοῦ «μετὰ πολλῆς ἐπιμελείας καὶ διορθώσεως τοῦ Σοφωτάτου καὶ Παναϊδεσιματάτου Γραδενίου, Βιβλιοφύλακος τοῦ Ἁγίου Μάρκου», στὸ τυπογραφεῖο τοῦ Ἀνδρέα Ἰουλιανοῦ (Legrand, *δ. π.*, τ. Β', ἀρ. 518).

Ἐκ τῆς εἰκονογράφου τῆς Ὀκτωήχου τοῦ 1674

Γραδενίγου». Γνωρίζουμε, πράγματι, τρεῖς τουλάχιστον περιπτώσεις ἐκδόσεων τοῦ Γλυκῆ, ὅπου τὸ ὄνομα τοῦ Γραδενίγου ἀναγράφεται σὲ ἓνα, μόνο, τμήμα τῶν ἀντιτύπων ποὺ κυκλοφόρησαν. Εἶναι : τὸ *Θεῖον καὶ Ἱερὸν Ἐδαγγέλιον*, ἐκδοσὴ Γλυκῆ τοῦ 1671, ποὺ κυκλοφόρησε μὲ ἀντίτυπα στὰ ὁποῖα δὲν ἀναγράφεται ὄνομα διορθωτῆ¹⁰ καὶ ἄλλα στὰ ὁποῖα ἔχει προστεθεῖ, στὸ τέλος τοῦ τόμου, ἡ ἐνδειξὴ «Διορθῶσει τοῦ Λογιωτάτου Γραδενίγου Βιβλιοφύλακος»¹¹. τὸ *Ἐδαγγελιστάριον*, ἐκδοσὴ Γλυκῆ, ἐπίσης τοῦ 1671, τοῦ ὁποῖου γνωρίζουμε ἀντίτυπα χωρὶς ἀναγραφὴ ὀνόματος διορθωτῆ¹² καὶ ἄλλα μὲ ἐνδειξὴ: «Διορθῶσει τοῦ Λογιωτάτου Γραδενίγου Βιβλιοφύλακος»¹³. καί, τέλος, τὸ *Βιβλίον τοῦ Ἰουλίου Μηνός*, ἐκδοσὴ Γλυκῆ τοῦ 1672, τῆς ὁποίας ὑπάρχουν ἀντίτυπα ὅπου δὲν σημειώνεται τὸ ὄνομα τοῦ

10. Legrand, *δ. π.*, τ. Γ', ἀρ. 712.

11. Φ. Ἡλιοῦ, *Προσθήκες*, *δ. π.*, τ. Α', ἀρ. 62. Ἡ ἐκδοσὴ ἀμφισβητήθηκε ἀπὸ τὸν Γ. Λαδᾶ (Γ. Λαδᾶς - Α. Χατζηδήμος, *Προσθήκες, Διορθώσεις καὶ Συμπληρώσεις*, *δ. π.*, σ. 162). Ἀντίτυπα καὶ τῶν δύο τραβηγμάτων, αὐτοῦ ποὺ ἀναγράφει τὸ ὄνομα τοῦ Γραδενίγου καὶ ἐκείνου ποὺ δὲν μνημονεύει διορθωτῆ, ὑπάρχουν, ὅπως σημειῶνω στὴς *Προσθήκες*, *δ. π.*, σ. 107, στῆ Μονὴ Ἁγίου Παντελεήμονος, τοῦ Ἁθῶ· ἄλλα ἐπισημάνθηκαν στὴν Κρατικὴ Βιβλιοθήκη τοῦ Μονάχου (ὀφείλω τὴν πληροφορία στὸν Γ. Βελουδῆ· πβ Γ. Veloudis, *Glikis*, *δ. π.*, σ. 23, ἀρ. 5, ὅπου τὰ δύο τραβήγματα ἐνώνονται σὲ μιὰ ἀναγραφὴ) καὶ στὸ Ἐκκλησιαστικὸ Μουσεῖο τῆς Μητροπόλεως τῆς Κορίνθου (πβ Θ. Παπαδόπουλος, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία (c. 1466 - 1800)*, τ. Α', Ἀθῆνα 1984, σ. 609, ἀρ. 1138). Οἱ ἐνδείξεις ποὺ δίνουν οἱ Μ. Φώσκολος, «Τὰ παλαιὰ ἑλληνικὰ βιβλία τοῦ Ἑλληνικοῦ Κολλεγίου τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου τῆς Ῥώμης», *Ἐργασίας*, τ. Θ', 1971, σ. 15· Ἀπ. Παπαϊωάννου, «Ἑλληνικὰ παλαιότυπα στὴς Μονὲς Προφήτη Ἡλία καὶ Πατέρων Ζίτσας», π. Ὁ Ἐργασίας, τ. ΙΔ', 1977, σ. 211, ἀρ. 2· Μ. Stoyanov, *Livres grecs anciens en Bulgarie*, Σόφια 1978, σ. 33, ἀρ. 120· Μ. Κορδῶσης, «Ἑλληνικὰ παλαιότυπα τῆς Μονῆς Ἁγίου Παντοκράτορος Ἁθῶ», π. *Κληρονομία*, τ. ΙΑ', 1979, σ. 409· Κατὰ Λοβέρδου-Τσιγαρίδα, «Τὰ παλαιὰ ἑλληνικὰ βιβλία στὴς ἐκκλησίες τῆς Καστοριάς», π. *Μακεδονικά*, τ. Κ', 1980, σ. 245, δὲν ἐπιτρέπουν νὰ διευκρινιστεῖ σὲ ποῖο ἀπὸ τὰ δύο τραβήγματα ἀνήκουν τὰ ἀντίτυπα τοῦ *Ἐδαγγέλιου* ποὺ ἐπισημαίνονται.

12. Legrand, *B. H.*, *XVII s.*, τ. Β', ἀρ. 713.

13. Φ. Ἡλιοῦ, *Προσθήκες*, *δ. π.*, ἀρ. 163. Καὶ ἡ ἐκδοσὴ αὐτὴ ἔχει ἀμφισβητηθεῖ ἀπὸ τὸν Γ. Λαδᾶ (*δ. π.*, σ. 162). Ἀντίτυπα τῆς ἔχουν, ὥστόσο, ἐντοπιστεῖ στῆ Μονὴ Ἁγίου Παντελεήμονος τοῦ Ἁθῶ καὶ στὴν Κρατικὴ Βιβλιοθήκη τοῦ Μονάχου (βλ. πρὸ πάνω, τὴ σημείωσιν 11 : ὅσα σημειώνονται ἐκεῖ γιὰ τὴν ἐκδοσὴ τοῦ *Ἐδαγγέλιου* ἰσχύουν καὶ γιὰ τὴν ἐκδοσὴ τοῦ *Ἐδαγγελιστάριου* τοῦ 1671).

διορθωτῆ¹⁴ καὶ ἄλλα πού ἀναγράφουν, στὸν κολοφώνα, ὅτι ἡ ἔκδοση ἔγινε «Διορθώσαι τοῦ Λογιωτάτου Γραδενίγου Βιβλιοφύλακος»¹⁵. Συμπληρωματικοὶ ἔλεγχοι μπορεῖ νὰ δείξουν ὅτι ὑπάρχουν καὶ ἄλλοι τίτλοι πού ἀνήκουν σ' αὐτὴ τὴν κατηγορία¹⁶ κι ἀνάμεσα σ' αὐτοὺς δὲν ἀποκλείεται νὰ εἶναι καὶ οἱ τρεῖς ἐκδόσεις — τὸ *Ψαλτήριον* καὶ τὸ *Ἐξομολογητᾶριον* τοῦ 1673 καὶ τὸ *Γεωπονικὸν* τοῦ 1674 — γιὰ τὶς ὁποῖες ὁ Γραδενίγος δηλώνει, στὴ βεβαίωση πού σχολιάζουμε, ὅτι τυπώθηκαν μὲ ἐπιμέλεια δική του.

Ἄς σημειώσουμε, ἐδῶ, ὅτι ἡ ἔνδειξη «διορθώσαι --- Γραδενίγου», πού ἀπαντᾷ στὶς προμετωπίδες ἢ στὸς κολοφῶνες διαφόρων βιβλίων, δὲν σημαί-

14. Ἡ ἔκδοση εἶναι ἀβιβλιογράφητη. Περιγραφή ἀπὸ αὐτογνία :

BIBΛΙ'ON TOY
I O Y Λ I O Y
M H N O Σ

*Περιέχον τὴν πρότερον αὐτῶ
ἅπασαν ἀκολουθίαν.*

*Νεωστὶ μετατυπωθῆν, καὶ μετ'
Ἐπιμελείας διορθωθῆν.*

E' N E T I H Σ I N.

*Παρά Νικολάφ τῷ Γλυκεί τῷ
ἐξ Ἰωαννίνων.
α γ ο β'.*

MIMHTAI EΣTE TOY XPICTOY

Φύλλο, σ. ρνθ' (159) + 1 λευκή. Οἱ σελίδες εἶναι ἀριθμημένες ἀριστερὰ μὲ ἐλληνικούς καὶ δεξιὰ μὲ ἀραβικούς ἀριθμούς. Ἐκτύπωση δίχρωμη (μαῦρο - κόκκινο) σὲ δύο στήλες. Ὁ τίτλος μέσα σὲ ξυλογραφικὸ πλαίσιο μὲ τὸ σῆμα τοῦ Γλυκῆ κάτω, στὴ μέση. Στὸ τέλος, σ. 159: *Τὸ παρὸν Μηραῖον τετόπωται Ἐνετίησιν Παρὰ Νικολάφ τῷ Γλυκεί τῷ ἐξ Ἰωαννίνων. Ἐν ἔτει αχοβ'.* [μεγάλο τυπογραφικὸ σῆμα τοῦ Γλυκῆ]. *Ἡ τῶν Τετραδίων κατὰ τάξιν ἀκολουθία. ABCDEFGHIKLMN αβγδεζηθικλμν.* Ἄπαντα εἰσὶ Τριάδια πλὴν τοῦ ν, Τετραδίου. (Ἀντίτυπο, προερχόμενο ἀπὸ τὴ βιβλιοθήκη τοῦ μητροπολίτη Ἡλείας Ἀντωνίου, εἶδα τὸ 1976 σὲ παλαιοβιβλιοπωλεῖο).

15. Φ. Ἡλιοῦ, *Προσθήκες*, ὁ. π., τ. Α', ἀρ. 64. Ἄλλο ἀντίτυπο ἐπισημάνθηκε στὴ Μονὴ Παντοκράτορος τοῦ Ἄθω· βλ. Μ. Σ. Κορδῶσης, ὁ. π., σ. 409.

16. Τὸ σημείωμα αὐτὸ γιὰτὶ δὲν εἶναι λίγες οἱ περιπτώσεις ὅπου διάφορες ἐκδόσεις ἔχουν βιβλιογραφηθεῖ μόνο ἀπὸ τὸν τίτλο τους, χωρὶς νὰ προσεχτοῦν οἱ ἐνδείξεις τῆς τελευταίας σελίδας ἢ τοῦ κολοφώνα. Ἀπὸ τὶς ἐκδόσεις στὶς ὁποῖες σημειώνεται ὅτι τὶς ἐπιμελήθηκε ὁ Γραδενίγος εἰκοσιδύο ἀναγράφουν τὸ ὄνομά του στὴν προμετωπίδα ἐνῶ τέσσερες ἄλλες σημειώνουν τὴ συμβολὴ του μόνο στὸ τέλος τοῦ βιβλίου. Δὲν ἔχω ἐξακριβώσει ἂν τὸ βιβλίον *Ἱστορία τῆς πόλεως Ἀθήνης* τοῦ Γ. Κονταρῆ (1675) ἔχει κυκλοφορήσει καὶ μὲ ἀντίτυπα πού δὲν περιέχουν στὴν προμετωπίδα τὴν ἔνδειξη ὅτι ἡ ἔκδοση ἔγινε «Διορθώσαι τοῦ Σοφωτάτου Ἀμβροσίου τοῦ Γραδενίγου» βλ. σχετικὰ Legrand, *B. H., XVIIe s*, τ. Β', ἀρ. 528 καὶ Μ. Ι. Μανούσακας, *Ἀλοταῖος-Ἀμβρόσιος Γραδενίγος*, ὁ. π., σ. 116 - 117, σημ. 10.

νει ότι ο σοφός άββάς, του όποιου τó όνομα, κατά μιá διατύπωση τής έπο-
χής, «άδεται εύφήςως εις τás τυπογραφίας του κόσμου»¹⁷, έκανε ó ίδιος
τις τυπογραφικές διορθώσεις: ή έργασία του συνίσταται στην επιμέλεια
και τή διόρθωση τών κειμένων που παραδίδονται για έκτύπωση στα τυπο-
γραφεία με τá όποια συνεργάζεται. Αυτό συμβαίνει, άλλωστε, κατά κανόνα,
με όλους τούς λογίους οί όποιοι, στη διάρκεια τής Τουρκοκρατίας και στón
19ο αιώνα, φέρονται ως διορθωτές τών έλληνικών εκδόσεων τής Βενετίας:
προετοιμάζουν τá κείμενα για τó τυπογραφείο, χρησιμοποιώντας, μερικές
φορές, νέα χειρόγραφα και άλλες, τις περισσότερες, κάποια παλιότερη έν-
τυπη έκδοση, επάνω στην όποία σημειώνουν τις νέες διορθώσεις τους.
Για τόν Γραδενίγο τá πράγματα αυτά είναι και μαρτυρημένα: στο κείμενο
που προτάσσει ó Andrea Giuliani στην έκδοση του *Ήθολόγιου* του 1672,
που κυκλοφόρησε «Διορθωθέν ακριβώς παρά του παναιδεσιμωτάτου και
Σοφωτάτου Ήλουσίου του Γραδενίγου αξιωτάτου Βιβλιοφύλακος τής
Ήνετιών Ήνδοξοτάτης και Γαληνοτάτης Ήριστοκρατείας», ó τυπογράφος
ζητά να τόν συγχωρέσει ó διορθωτής για τá «παραμικρότερα σφάλματα
τής τυπογραφίας» που υπήρχαν στην προηγηθείσα έκδοση τής *Παρακλη-
τικής* και στο *Ήθολόγιο*: αυτά αποδίδονται «τῇ άπειρία τών εργατών και
συναρμοστών, οί όποιοι δια τó μη άδειαν άγειν, συνθέτουσι καμμίαν φοράν
εις τήν άπουσίαν μου»: ó τυπογράφος υπόσχεται στόν Γραδενίγο ότι τις
έπόμενες εκδόσεις τους «αυτοχείρως θέλω συνθέσει εγώ ó ίδιος με άγρυ-
πνον όμμα και προσοχήν του νοός»¹⁸. Ήνάλογα γράφονται και στο κεί-
μενο του ίδιου Ήουλιανού που προτάσσεται στην έκδοση τής *Παρακλητι-
κής* του 1672, ή όποία τυπώθηκε, και αυτή, «σπουδή και έπανορθώσει» του
Γραδενίγου¹⁹. Δουλειά του κρητικού άββά εΐταν να προετοιμάζει τá κεί-
μενα που θά τυπώνονταν²⁰.

17. *Ήθολόγιο*, Βενετία, Α. Ήουλιανός, 1672, στην προσφώνηση του τυπογρά-
φου.

18. *Ήθολόγιο*, ό. π. Τó κείμενο αναδημοσιεύεται από τόν Legrand, *B. H.*, *XVIIe*
s., τ. Β', σ. 274 - 276.

19. «Τοσοúτων και τηλικούτων σφαλμάτων άπερ έν τῇ παρούση εδρήσεις, τόν τυπο-
γράφον, ου μέντοι έπανορθωτήν αιτιώ μάλλον δ' έν αιτία αυτήν τήν τυπογραφίαν ποιοú,
ταύτης γάρ ίδιόν έστι άμαρτάνειν παραπλησίως ώσπερ σύμφυτον ένεστι τῇ άνθραπό-
τητι τó πλημμελείν» *Παρακλητική*, Βενετία, Α. Ήουλιανός, 1671, σ. β' (τό κείμενο ανα-
δημοσιεύεται από τόν Legrand, *B. H.*, *XVIIe s.*, τ. Β', σ. 267 - 268).

20. Πβ. χαρακτηριστικά: Π. Φ. Χριστόπουλος, «Τó τελευταίο φύλλο του χειρο-
γράφου του έργου του Νεκταρίου με τή βεβαίωση και τις διορθώσεις του λογοκριτή
και διορθωτή Ήλοσίου Ήμβρόστου Γραδενίγου», στην άνάτυπωση τής *Ήπιτομής
Ήεροκοσμηής Ήστορίας* του Νεκταρίου Ήεροσολύμων από τόν Π. Φ. Χριστόπουλο, Αθήνα
1980, σ. LI - LIII.

Ἐπιστρέφουμε στὸ σημεῖωμα τοῦ 1675. Δύο, ἀβιβλιογράφητες ἀκόμη, ἐκδόσεις τοῦ Γλυκῆ πρέπει νὰ εἶναι ἐκεῖνες ποὺ ἀντιστοιχοῦν στὸν ὄγδοο καὶ στὸν δέκατο τίτλο τῆς βεβαίωσης τοῦ Γραδενίγου: *I Condachi della Madona* καὶ *l' Ottoico*.

Τῆς Ὀκτώηχου μπόρεσα νὰ ἐπισημάνω ἀντίτυπο στὴν Πανεπιστημιακὴ Βιβλιοθήκη τῆς Οὐψάλα, ὀδηγημένος ἀπὸ μιὰ ἐνδειξη παλαιοῦ βιβλιογράφου, ὁ ὁποῖος μνημόνευε ἐκδοσὴ τοῦ βιβλίου αὐτοῦ στὰ 1674, παραπέμποντας στὸν «Catalogus librorum bibliothecae Academiae Upsaliensis---fasc. 2, pag. 436»²¹. Τὸ ἀντίτυπο ἔχει διασωθεῖ: πρόκειται γιὰ ἐκδοσὴ τοῦ Γλυκῆ στὴν ὁποία, πάντως, δὲν ἀναφέρεται τὸ ὄνομα τοῦ Γραδενίγου. Δημοσιεύω ἐδῶ τὴν περιγραφὴ ἀπὸ αὐτοψία (μὲ πλάγια στοιχεῖα ἀποδίδονται τὰ κόκκινα γράμματα τῆς προμετωπίδας):

Ο Κ Τ Ω Η

Χ Ο Σ.

Ν Ε Ω Σ Τ Ι.

Τυπωθεῖσα,

Καὶ

μετ' ἐπιμελείας διορθωθεῖσα.

Ε Ν Ε Τ Ι Ὕ Η Σ Ι.

Παρά Νικολάφ Γλυκεῖ,

τῷ ἐξ Ἰωαννίνων.

Εἴν ἔτει.

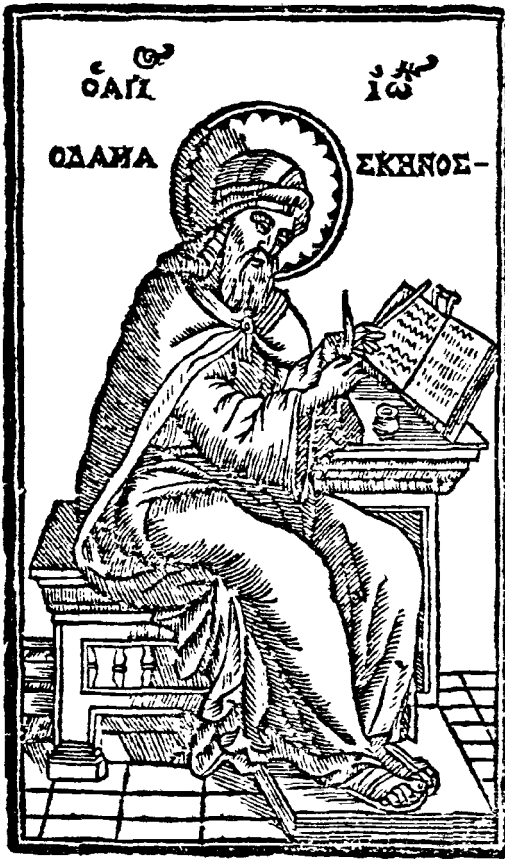
αρχοῦ.

8ο, σ. 288.—Ὁ τίτλος σὲ ξυλογραφικὸ πλαίσιο, μὲ τὸ τυπογραφικὸ σῆμα τοῦ Γλυκῆ κάτω, στὴ μέση. Ἐκτύπωση δίχρωμη (μαῦρο - κόκκινο). Στὴ σ. 3 ἡ γνωστὴ ξυλογραφία τοῦ δασκάλου ποὺ παραδίδει σὲ μαθητές, ἡ ἀλφάβητος καὶ *Ἐσχὴ Κυριακῆ* στὴ σ. 6 ὀλοσέλιδη ξυλογραφία τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη τοῦ Δαμασκηνοῦ· στὸ τέλος (σ. 288) τυπογραφικὸ σῆμα τοῦ Γλυκῆ, σὲ πλαίσιο. Τὸ βιβλίον κοσμείται μὲ πολλὰς ξυλογραφίας καὶ εἰκονογραφημένα πρωτογράμματα.

Ἡ ἐκδοσὴ αὐτὴ, τοῦ 1674, ἀντιπροσωπεύει τὴν πρώτη γνωστὴ ἐκτύπωση τῆς Ὀκτώηχου ἀπὸ τὴν τυπογραφία τοῦ Γλυκῆ²²· οὔτε σ' αὐτὴν,

21. Μὲ βάση τὴν ἐνδειξη αὐτὴ ἐσημείωσα τὴν Ὀκτώηχο τοῦ 1674 σὲ τὴν Ἀβιβλιογραφίαν ἐκδόσεις, δ. π., ἀρ. 78.

22. Οἱ Γλυκῆδες ξανατύπωσαν τριαντατρεῖς, τουλάχιστον, φορές τὴν Ὀκτώηχο ἕως τὴ διακοπὴ τῆς λειτουργίας τοῦ τυπογραφείου τους: 1679, 1681, 1683, 1684, 1701, 1712, 1714, 1725, 1729, 1744, 1746, 1767, 1777, 1780, 1783, 1786, 1789, 1793, 1795, 1797, 1800, 1805, 1810, 1812, 1814, 1820, 1822, 1823, 1830, 1832, 1834, 1842 καὶ 1844· βλ. τὶς ἀναγραφὰς στὸν

Ἐκ τῆς εἰκονογράφου τῆς Ὀκτωήγου τοῦ 1674

ΜΝΗΜΩΝ 10 (1985)

Ψηφιοποιήθηκε από τη Βιβλιοθήκη του Ιονίου Πανεπιστημίου
Με την άδεια της Εταιρείας Μελέτης Νέου Ελληνισμού

οὔτε στὴν ἐπόμενη γνωστῆ, τοῦ 1679²³, μνημονεύεται συμβολὴ τοῦ Γραδενίγου²⁴. Ἴσχύουν, καὶ γιὰ τὴν περίπτωση τούτη, ὅσα σημειώθηκαν, ἀμέσως πῶς πάνω, γιὰ τὸ Γεωπονικό, τὸ Ἐξομολογητᾶριο καὶ τὸ Ψαλτήρι.

Τὰ *Condachi della Madona* πρέπει νὰ ἀντιστοιχοῦν στὴν παράφραση, ἀπὸ τὸν ἱερομόναχο Μελέτιο Καλλονά, τῶν κδ' οἰκῶν τῆς Θεοτόκου. Τοῦ βιβλίου αὐτοῦ ἡ πρώτη γνωστῆ καὶ βιβλιογραφημένη ἐκδοση Γλυκῆ χρονολογεῖται ἀπὸ τὸ 1779²⁵. Ἔχουν προηγηθεῖ ἐκδόσεις τοῦ Bortoli, τὸ 1760 (ἀβιβλιογράφητη²⁶) καὶ τοῦ Σάρου, τὸ 1695, πὸ εἶναι ἡ παλαιότερη γνωστῆ ἀλλὰ ἡ ὁποία ἀναγράφει, πάντως, στὴν προμετωπίδα της, ὅτι πρόκειται γιὰ ἀνατύπωση²⁷. Ὑπάρχει, πράγματι, προγενέστερη, λανθάνουσα, ἐκδοση τοῦ Γλυκῆ, στὰ 1673, ἡ ὁποία ἀντιπροσωπεύει, ἐνδεχο-

κατάλογο τῶν ἐκδόσεων Γλυκῆ τοῦ Γ. Βελουδῆ, *Glykis*, δ. π., σ. 93 - 128, στοὺς ἀρ. 33, 54, 93, 99, 103, 223, 296, 418, 445, 560, 737, 803, 1028, 1045, 1073, 1115 καὶ 1185. Στὸν κατάλογο αὐτὸν πρέπει νὰ προστεθοῦν καὶ οἱ ἐκδόσεις πού βιβλιογραφοῦνται στὰ ἀκόλουθα δημοσιεύματα: Φ. Ἡλιού, *Ἀβιβλιογράφητες ἐκδόσεις*, δ. π., ἀρ. 85, 148, 169, 244· Λαδᾶς - Χατζηδημόμος, *18ος αἰώνας*, τ. Β', ἀρ. 588· Μ. Σ. Κορδῶσης, «Ἑλληνικά παλαιότυπα σὲ βιβλιοθήκες τῆς πόλεως τῶν Ἰωαννίνων Ι», π. *Δωδώνη*, τ. Δ'. 1975, σ. 70, ἀρ. 3· Φ. Ἡλιού, «Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία 1800 - 1863», *Τετράδια Ἐργασίας* 4, Ἀθήνα 1983, ἀρ. 101/A2236, 221/A2336, 403/A2495· Θωμᾶς Παπαδόπουλος, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία (σ. 1466 - 1800)*, τ. Α', Ἀθήνα 1984, ἀρ. 4528, 4531 καὶ 6142. Οἱ ἐκδόσεις τοῦ 1684, 1744 καὶ 1800 εἶναι ἀβιβλιογράφητες. Χαρακτηριστικὲς πικνότερες σὲ ὀρισμένους περιόδους καὶ σημαντικὰ κενὰ σὲ ἄλλες, ἐπιτρέπουν νὰ ὑποθέσουμε ὅτι πολλὲς ἐκδόσεις τῆς Ὀκτωήχου ἀπὸ τὴν τυπογραφία Γλυκῆ ἐξακολουθοῦν νὰ λανθάνουν. Γιὰ τὰ σχετικὰ θέματα βλ. Φίλιππος Ἡλιού, «Ὀκτωήχια καὶ μέτρηση τῆς βιβλιοπαραγωγῆς», *Ὁ Ἐρμηνιστής*, τ. ΙΣΤ', 1980, σ. 297 - 299.

23. Πβ. Legrand, *B. H.*, *XVIIe s.*, τ. Β', ἀρ. 545.

24. *Ὀκτώηχος*, «μετ' ἐπιμελείας διορθωθείσα, παρὰ τοῦ Σοφωτάτου Γραδενίγου», κυκλοφόρησε τὸ 1680, ἀπὸ τὴν τυπογραφία τοῦ Ἀνδρέα Ἰουλιανοῦ καὶ ἀνατυπώθηκε τὸν ἐπόμενο χρόνο, 1681, στὸ ἴδιο τυπογραφεῖο (Legrand, *B. H.*, *XVIIe s.*, τ. Β', ἀρ. 551 καὶ 557).

25. Γ. Γ. Λαδᾶς - Α. Δ. Χατζηδημόμος, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία. Συμβολὴ στὸ δέκατο ὄγδοο αἰῶνα*, Ἀθήνα 1964, ἀρ. 156. Ὁ Γ. Ζαβίρας, *Νέα Ἑλλάς*, Ἀθήνα 1872, σ. 439, μνημονεύει καὶ ἐκδοση Βόρτολι τοῦ 1779.

26. Πβ. Φ. Ἡλιού, *Ἀβιβλιογράφητες ἐκδόσεις*, δ. π., ἀρ. 197 καὶ Θ. Παπαδόπουλος, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία*, δ. π., τ. Α', ἀρ. 2992. Τὸ βιβλίο, μὲ τίτλο «Ὀικὸ τῆς Παναγίας», περιέχεται, πάντως, σὲ χειρόγραφο κατάλογο ἐκδόσεων τοῦ Γλυκῆ, τοῦ 1713, πού παρουσίασε ἡ Εὐτυχία Δ. Λιάτα, «Εἰδήσεις γιὰ τὴν κίνηση τοῦ ἑλληνικοῦ βιβλίου στὶς ἀρχὲς τοῦ 18ου αἰῶνα», *Ὁ Ἐρμηνιστής*, τ. ΙΔ', 1977, σ. 30.

27. Legrand, *B. H.*, *XVIIe s.*, τ. Γ', ἀρ. 665. Πβ. καὶ Φ. Ἡλιού, *Προσθήκες*, δ. π., τ. Α', σ. 150, σημ. 70. Θὰ πρέπει, νομίζω, νὰ θεωρήσουμε ὅτι οἱ ἀναγραφές τοῦ βιβλίου στοὺς καταλόγους τῆς τυπογραφίας Σάρου / Βόρτολι τῶν ἐτῶν 1720, 1730, 1737, 1740, 1749, 1752 καὶ 1755 (πβ. Φ. Ἡλιού, *Προσθήκες*, δ. π., τ. Α', σ. 155· γιὰ τὸν κατάλογο τοῦ 1749 βλ. Ἀλέξης Πολίτης, «Βιβλιογραφικὰ τεκμήρια», *Ὁ Ἐρμηνιστής*, τ. ΙΖ', 1981, σ. 275) δὲν μπορεῖ νὰ καλύπτονται ἀπὸ τὴν ἐκδοση Σάρου τοῦ 1695· πρέπει νὰ ὑπάρχει καὶ ἄλλη (ἢ ἄλλες) πού λανθάνουν.

μένως, καί τὴν πρώτη ἔκδοση τοῦ βιβλίου. Τῆς ἔκδοσης αὐτῆς δὲν ἔχει ἀκόμη ἐπισημανθεῖ ἀντίτυπο. Σῶζεται, ὅμως, στὴ Βιβλιοθήκη τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας (Βουκουρέστι), χειρόγραφο ἀντίγραφο τῆς, στὸ ὁποῖο μεταγράφεται καὶ ἡ σελίδα τοῦ τίτλου. Ἀντιγράφω²⁸ :

Οἱ κδ' οἴκοι τῆς ὑπεραγίας δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου καὶ ἀειπαρθένου Μαρίας, νεωστὶ εἰς τὴν τῶν Ρωμαίων ἀπλήν γλῶσσαν παραφραστικῶς μετενεχθέντες παρὰ Μελετίου ἱερομονάχου Καλλοῦ ἁ τοῦ Κρητός. *Con Licenza de Superiori. Ἐνετίησι. Παρὰ Νικολάω τῷ Γλυκεῖ τῷ ἐξ Ἰωαννίνων. αχγ'.*

Ἡ χρονολογία ὀδηγεῖ στὴ βεβαιότητα ὅτι πρόκειται γιὰ τὴν ἔκδοση ποῦ, ὅπως σημειώνει ὁ Γραδενίγος στὴν ἀναφορά του τοῦ 1675, ἔχει ἐπιμεληθεῖ ὁ ἴδιος στὴν τυπογραφία τοῦ Γλυκῆ.

Μένουν δύο ἀκόμη βιβλία ποῦ ἀναγράφονται στὸ κείμενο τοῦ Γραδενίγου : *la Pedagogia* καὶ *il Paraclitico*. Καὶ τὰ δύο ἀντιστοιχοῦν σὲ ἀγνοούμενες ἔκδόσεις, γιὰ τίς ὁποῖες, ὅσο γνωρίζω, δὲν ὑπάρχει δεύτερη μνεία.

Τῆς *Παρακλητικῆς* ἡ πρώτη γνωστὴ ἔκδοση τοῦ Γλυκῆ (ἡ ὁποία ἀντιστοιχεῖ στὴν 28ῃ γνωστὴ ἔκδοση τοῦ λειτουργικοῦ αὐτοῦ βιβλίου, ποῦ πρωτοτυπώθηκε στὰ 1522), εἶναι τοῦ 1694²⁹. Ἡ δῆλωση τοῦ Γραδενίγου ἀφορᾷ ἔκδοση ποῦ ἔγινε εἴκοσι, περίπου, χρόνια νωρίτερα καὶ ἡ ὁποία ἐξακολουθεῖ νὰ ἀγνοεῖται. Σημειῶνω ὅτι ὑπάρχει ἔκδοση τῆς *Παρακλητικῆς*, «σπουδῆ» «καὶ ἐπανορθώσει τοῦ Πανοσιωτάτου καὶ Σοφωτάτου Ἁλοῦσιου τοῦ Γραδενίγου, ἥδη πρωτοθύτου τῆς πόλεως Κυδωνίας ἐν Κρήτῃ καὶ νῦν Βιβλιοφύλακος τῆς Γαληνοτάτης τῶν Ἐνετῶν Ἀριστοκρατείας», τὸ 1671, στὴν τυπογραφία τοῦ Ἀνδρέα Ἰουλιανού³⁰. Εἶναι ἡ ἔκδοση μὲ τὴν ὁποία ἐγκαινιάζεται ἡ σειρά ποῦ προγραμματίσισε ὁ Andrea Giuliani (ὀποκινημένος, ὅπως φαίνεται, ἀπὸ τὸν A. Contarini, τὸν N. Sagredo, τὸν B. Nani καὶ τὸν Γραδενίγο), προκειμένου «τὰς βίβλους τῆς ἀγιωτάτης καὶ ἀνατολικῆς τοῦ Χριστοῦ ἐκκλησίας εἰς φῶς ἀνοθεύτους ἐκδιδόναι, ἐν αἷς σύμψασαι παρὰ τῶν θεοφόρων πατέρων καὶ τινῶν ἄλλων περιβοήτων θείων ἀνδρῶν αἱ συντεθεῖσαι νυχθήμεροι ἀκολουθίαι καὶ κανονικαὶ δεήσεις

28. Βλ. C. Litzica, *Catologul manuscriselor grecesci*, Βουκουρέστι 1909, σ. 261, ἀρ. 581. Πβ. Φ. Ἡλιοῦ, Ἀβιβλιογράφητες ἔκδόσεις, ὁ. π., ἀρ. 77.

29. Φ. Ἡλιοῦ, Ἀβιβλιογράφητες ἔκδόσεις, ἀρ. 109· Γ. Λαδάς - Α. Χατζηδημοῦ, *Προσθήκες, Διορθώσεις, Συμπληρώσεις*, ὁ. π., ἀρ. 331· Μ. Σ. Κορδάσης, «Ἑλληνικά παλαιότυπα στὴ βιβλιοθήκη τῆς Μονῆς Βλατάδων», π. *Κληρονομία*, τ. Θ', 1977, σ. 164 - 165, ἀρ. 4.

30. Legrand, ὁ. π., τ. Β', ἀρ. 501. Γιὰ μιὰ ἐπανέκδοση τοῦ 1678, ποῦ πρέπει νὰ γίνεαι δεκτὴ μὲ ἐπιφύλαξη, βλ. Γ. Λαδάς - Α. Χατζηδημοῦ, *Προσθήκες, Διορθώσεις καὶ Συμπληρώσεις*, ὁ. π., ἀρ. 251.

συνέχονται)³¹. Στην προσφώνηση «τοῖς σοφωτάτοις, ἔλλογίμοις καὶ λογιωτάτοις ἐντευξομένοις» ποὺ προτάσσει στὴν ἔκδοση τῆς *Παρακλητικῆς*, ὁ Giuiliani ἀγγέλλει ὅτι τὰ βιβλία αὐτὰ θὰ ἐκδίδονται «κατ' ἔτος, θεοῦ χορηγοῦντος, ἐπιμελεία καὶ διορθώσεϊ τοῦ παναιδεσιμωτάτου καὶ σοφωτάτου Ἀλοῦσιου Γραδενίγου» --- «τοῦ μήτε ἀγρυπνίων, μήτε μόχθων, μήτε δαπανῶν ἰδίων (ἴν' οὕτως εἶπω) φειδομένου, πρὸς κοινὴν ὠφέλειάν τε καὶ ἐπιτηδειότητα τοῦ ἀξιοπολυδοξάστου καὶ προσφιλεστάτου αὐτοῦ γένους»³². Τὸ πρόγραμμα αὐτὸ δὲν φαίνεται νὰ ὀλοκληρώθηκε: στὸ δεῦτερο βιβλίον τῆς σειρᾶς, τὸ *Ἀρθολόγιον* τοῦ 1672, ἐκδομένο μὲ ἐπιμέλεια τοῦ Γραδενίγου, ὁ Giuiliani εἰδοποιεῖ τὸ κοινὸ ὅτι πρόκειται νὰ συνεχίσει μὲ «τὸ ἱερὸν Εὐαγγέλιον, τὸ ψυχοφελέστατον Τριώδιον, τὸ πολυέορτον καὶ μελιρρυτόμελον Πεντηκοστάριον καὶ τὰ ἐπίλοιπα τῆς καθόλου Ἀκολουθίας»³³. Δὲν ὑπάρχει γνωστὴ ἔκδοση τοῦ Ἰουλιανοῦ (μὲ ἢ χωρὶς συμβολὴ τοῦ Γραδενίγου) τῶν τριῶν κατονομαζομένων λειτουργικῶν βιβλίων στὰ ἀμέσως ἐπόμενα χρόνια³⁴. Ὑπάρχει, ἀντίθετα, ὅπως εἶδαμε, ἔκδοση ἑνὸς ἀπὸ αὐτὰ, τοῦ *Πεντηκοσταρίου*, τὸ 1673, ἀπὸ τὴν τυπογραφίαν τοῦ Γλυκῆ, μὲ ἐπιμέλεια τοῦ κρητικοῦ λογιῶ. Ἡ *Παρακλητικὴ* τοῦ Γλυκῆ, ποὺ πρέπει νὰ κυκλοφόρησε τὸ 1673 ἢ 1674, ἐξακολουθεῖ νὰ λανθάνει. Χρειαζεται, λοιπόν, νὰ προστεθεῖ στὸ σῶμα τῆς Ἑλληνικῆς Βιβλιογραφίας καὶ στὸν κατάλογο τῶν ἐκδόσεων τοῦ Γλυκῆ, μία ἀκόμη ἔκδοση :

Παρακλητικὴ --- Ἐνετίησι, παρὰ Νικολάῳ Γλυκῆ τῷ ἐξ Ἰωαννίνων, Διορθωθείσα παρὰ --- Ἀλλοῦσιου Γραδενίγου --- (ci. 1673 - 1674)³⁵.

Ἀνάλογα μποροῦν νὰ σημειωθοῦν καὶ γιὰ τὸν πρῶτο τίτλο ποὺ ἀναγράφεται στὴν ἀναφορὰ τοῦ Γραδενίγου, τὴν *Pedagogia*. Πρόκειται, χωρὶς ἀμφιβολία, γιὰ ἔκδοση τῆς *Χρησίμου Παιδαγωγίας*, τοῦ πολυεκδομένου θρησκευτικοῦ ἀλφαβηταρίου, τοῦ ὁποῖου οἱ ἀγνοούμενες ἐκδόσεις πρέπει νὰ εἶναι πολλαπλάσιες ἀπὸ τίς γνωστές: ἡ φύση τοῦ μικροῦ αὐτοῦ βιβλίου καὶ ἡ χρῆση γιὰ τὴν ὁποία προοριζόταν, ἐξηγοῦν τὴν ἔκταξη τῶν ἀπω-

31. *Παρακλητικὴ*, Βενετία, Α. Ἰουλιανός, 1671 σ. β'. Βλ. καὶ Μ.Ι. Μανούσακας, Ἀλοῖσιος - Ἀμβρόσιος Γραδενίγος, ὁ.π., σ. 113 - 114.

32. *αὐτ.*

33. *Ἀρθολόγιον τοῦ ὅλων ἐναντιοῦ*, Βενετία, Α. Ἰουλιανός, 1672, σ. [δ'].

34. Ἡ τυπογραφία τῶν Giuiliani ἐξέδωσε Εὐαγγέλιο, Τριώδιον καὶ Πεντηκοστάριον τὸ 1681 (Legrand, *B.H.*, *XVIIe s.*, τ. Β', ἀρ. 570 καὶ τ. Ε', ἀρ. 173 καὶ 178), ὅταν πιά εἶχαν πεθάνει καὶ ὁ Ἀνδρέας Ἰουλιανός καὶ ὁ Ἀλοῖσιος/Ἀμβρόσιος Γραδενίγος. Δὲν ἀποκλείεται, φυσικά, νὰ λανθάνουν προγενέστερες ἐκδόσεις.

35. Τῆς ἔκδοσης αὐτῆς θὰ πρέπει, ἴσως, νὰ εἶναι τὰ ἀντίτυπα ποὺ διακίνησε ὁ Γλυκῆς σὲ πανηγύρια τὸ 1680 καὶ 1681· βλ. Κ. Α. Μέρτζιος, «Τὸ ἐν Βενετίᾳ Ἑπειρωτικὸν Ἀρχεῖον», π. *Ἑπειρωτικὰ Χρονικά*, τ. ΙΑ', 1936, σ. 303 καί, ὀρθότερα, G. Veloudis, *Glykis*, ὁ.π., σ. 137 καὶ 140.

λειών³⁶. Πρώτη γνωστή έκδοση τῆς *Παιδαγωγίας* εἶναι αὐτὴ ποὺ τύπωσε ὁ Ἰωάννης Πέτρος Πινέλλος, στὰ 1641³⁷. Ἡ ἀμέσως ἐπόμενη γνωστή, καὶ βιβλιογραφημένη, εἶναι ἡ έκδοση τοῦ Γλυκῆ, ποὺ ἔγινε ἕναν αἰῶνα ἀργότερα, τὸ 1745³⁸. Στὴ διάρκεια τοῦ αἰῶνα αὐτοῦ διαπιστώνουμε ζωντανὴ τὴν παρουσία καὶ τὴ διακίνηση τῆς *Παιδαγωγίας* στὶς ἐμπορικὲς ἀλληλογραφίαι καὶ στοὺς καταλόγους τῶν τυπογράφων τῆς Βενετίας³⁹: ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀντιτύπων ποὺ διακινοῦνται, συνδυαζόμενος μὲ τὶς χρονίαις τῶν σχετικῶν πράξεων, ὁδηγεῖ στὴ βεβαιότητα ὅτι ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐκδόσεων ποὺ λανθάνουν στὸν αἰῶνα αὐτὸ εἶναι πολὺ μεγάλος. Ἡ δὴλωση τοῦ Γραδενίγου ὅτι ἐπιμελήθηκε έκδοση τῆς *Παιδαγωγίας* στὴν τυπογραφία τοῦ Γλυκῆ ἐπιτρέπει νὰ καλυφθεῖ ἕνα ἀπὸ τὰ πολλὰ κενὰ καὶ νὰ προστεθεῖ ἕνας, ἀκόμη, βέβαιος τίτλος στὴν Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία τοῦ 17ου αἰῶνα:

Χρήσιμος Παιδαγωγία πρὸς τοὺς μαθεῖν τὰ ἱεσὰ γράμματα βουλομένων. Ἐγερτήσι. Παρὰ Νικολάω τῷ Γλυκεῖ τῷ ἐξ Ἰωαννίνων [αρχογ'].
160, σ. 16⁴⁰.

Νὰ σημειώσουμε ὅτι οἱ παραγγελίες μεγάλου ἀριθμοῦ ἀντιτύπων στὴν τυπογραφία τοῦ Γλυκῆ: τὸ 1680 γιὰ τὰ πανηγύρια στὸ Ζητούνι καὶ τὸ Μοσχολούρι (300 ἀντίτυπα⁴¹)· τὸ 1681 ἀπὸ ἕναν ἔμπορο τῆς Κωνσταντινούπολης (400 ἀντίτυπα⁴²)· τὸ 1712 ἀπὸ τὸ Ναύπλιο (200 ἀντίτυπα)· τὸ 1716 ἀπὸ τὴ Σμύρνη (200 ἀντίτυπα) καὶ τὸ 1721 ἀπὸ τὴν Κέρκυρα (953 ἀντίτυπα)⁴³, δὲν

36. Πβ. Φίλιππος Ἡλιού, «Σημειώσεις γιὰ τὰ “τραβήγματα” τῶν ἑλληνικῶν βιβλίων τὸν 16ο αἰῶνα», π. Ἑλληνικά, τ. ΚΗ', 1975, σ. 132.

37. Legrand, *B. H.*, *XVIIe s.*, τ. Α', ἀρ. 303.

38. Evro Layton, «Greek Bibliography. Additions and Corrections (c. 1471 - 1829)», π. *Θησαυρίσματα*, τ. ΙΣΤ', Βενετία 1979, σ. 104, ἀρ. 33.

39. Μὲ βάση τὶς ἐνδείξεις τοῦ καταλόγου Bortoli τοῦ 1720 ἐνσωμάτωσα στὶς Ἀβιβλιογράφητες ἐκδόσεις, ἀρ. 142, λανθάνουσα έκδοση Σάρου ἢ Βόρτολι πρὸ τοῦ 1720. Ἡ πρώτη γνωστὴ έκδοση Bortoli εἶναι τοῦ 1762 (Legrand, *B. H.*, *XVIIe s.*, ἀρ. 582)· δὲν ἔχει ἐπισημανθεῖ έκδοση Σάρου. Ἡ *Παιδαγωγία*, «ἔγουν χρήσιμος φυλλάδα διὰ τὰ μικρὰ παιδιά, ὅπου ἀρχινίζουν τὰ πινακῆδια», ἐπανέρχεται στοὺς καταλόγους Σάρου - Βόρτολι τῶν ἐτῶν 1730, 1737, 1740, 1746, 1749 καὶ 1760. Εἶναι προφανὲς ὅτι καὶ ἐδῶ μᾶς λείπουν περισσότερες ἀπὸ μία ἐκδόσεις.

40. Τοποθετῶ μὲ σχετικὴ βεβαιότητα τὴν έκδοση στὰ 1673, ὑποθέτοντας ὅτι στὴν ἀναγραφή τῶν τίτλων ὁ Γραδενίγος ἀκολουθεῖ τὴ χρονολογικὴ σειρά τῶν ἐκδόσεων· δὲν ἀποκλείεται, πάντως, ἡ έκδοση νὰ ἔχει γίνῃ τὸ 1674.

41. G. Veloudis, *Glykis*, ὁ. π., σ. 137. Γιὰ μιὰ ἀνάλυση τῶν στοιχείων γιὰ τὰ βιβλία ποὺ διακινήθηκαν στὸ πανηγύρι αὐτὸ τὸ 1680 βλ. L. Vranoussis, *L'hellénisme postbyzantin et l'Europe. Manuscrits, livres, imprimeries*, [Ἀθήνα] 1981, σ. 36 - 40.

42. G. Veloudis, ὁ. π., σ. 140.

43. Γιὰ τοὺς ἀριθμοὺς τῶν ἐτῶν 1712, 1716 καὶ 1721 βλ. Εὐτυχία Λιάτα, *Εἰδήσεις*, ὁ. π., σ. 5, 10, 13. Ἡ *Παιδαγωγία* ἀναγράφεται καὶ στὸν χειρόγραφο κατάλογο τοῦ Γλυκῆ τοῦ 1713 (Λιάτα, *αὐτ.*, σ. 33).

μπορεί να καλύπτονται από τη λανθάνουσα έκδοση του 1673. Και ἂν ἀκόμη θεωρήσουμε ὅτι ὁ Γλυκῆς ἀνατύπωνε τὴν *Παιδαγωγία* μόνο κάθε δέκα χρόνια, διάστημα ἐξαιρετικά μεγάλο γιὰ τέτοιου εἶδους βιβλία, πάλι θὰ πρέπει νὰ λανθάνουν τουλάχιστον ἐπτά ἐκδόσεις γιὰ τὴν περίοδο 1673 - 1745⁴⁴ καὶ πολὺ περισσότερες γιὰ τὴν ἐπόμενη περίοδο⁴⁵.

Οἱ βιβλιογραφικὲς πληροφορίες τοῦ περιέχονται στὴ σύντομη ἀναφορὰ τοῦ Γραδενίγου ἐπιτρέπουν, λοιπόν, νὰ ἐπισημανθοῦν τέσσερις ἄγνωστες ἐκδόσεις Γλυκῆ τῆς διετίας 1673 - 1674, οἱ ὁποῖες ἔρχονται νὰ προστεθοῦν στὶς ἑννέα ποὺ γνωρίζαμε ἤδη⁴⁶ ὅτι εἶχαν πραγματοποιηθεῖ στὰ ἴδια χρόνια. Ἐπιτρέπουν, ἐπίσης, νὰ προστεθοῦν ἐπτά ἀκόμη τίτλοι στὸν κατάλογο τῶν εἰκοσιεπτὰ βιβλίων ποὺ γνωρίζαμε ὅτι εἶχαν ἐκδοθεῖ μὲ ἐπιμέλεια τοῦ Γραδενίγου⁴⁷. Γιὰ μιὰ ἀκόμη φορά, ἔμμεσες ἐνδείξεις ἔρχονται νὰ συμπληρώσουν σημαντικὰ κενὰ στὶς γνώσεις μας γιὰ τὶς τυπογραφικὲς δραστηριότητες στὰ χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας· νὰ δείξουν, ἐπίσης, ὅτι ἡ ἐπισημάνση ἀντιτύπων, στὴν ὁποία στηρίζονται, κατὰ κανόνα, οἱ βιβλιογραφικὲς ἔρευνες, δὲν ἀρκεῖ, μόνη της, γιὰ νὰ διαπιστωθοῦν οἱ πραγματικὲς διαστάσεις τῆς ἐλληνικῆς βιβλιοπαραγωγῆς.

44. Στὶς ὁποῖες θὰ πρέπει νὰ προστεθοῦν, φυσικά, οἱ πολὺ περισσότερες ἐκδόσεις ποὺ θὰ πρέπει νὰ κυκλοφόρησαν ἀπὸ ἄλλα τυπογραφεῖα.

45. Ἔχουν βιβλιογραφηθεῖ ἐκδόσεις τῆς *Παιδαγωγίας* ἀπὸ τὴν τυπογραφία τῶν Γλυκῆδων τὸ 1749, 1774, 1803, [1817] (βλ. τὸν κατάλογο τῶν ἐκδόσεων Γλυκῆ τοῦ Γ. Βελουδῆ, *Glykis*, δ. π., σ. 93 - 128, ἀρ. 173, 265, 1172, 1158), 1818 (Φ. Ἡλιοῦ, «Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία 1800 - 1863», *Τετράδια Ἔργασίας* 4, ἸΑΘ. 1983, ἀρ. 170/A 2295), 1823, 1829, 1830 (κατάλογος Βελουδῆ, δ. π., ἀρ. 1046, 1062, 1074), 1832 (Φ. Ἡλιοῦ, δ. π., ἀρ. 405/A 2497), 1842, 1844, 1845 (κατάλογος Βελουδῆ, δ. π., ἀρ. 116, 1191, 1120), 1846 (Μ. Σ. Κορδώσης, «Ἑλληνικὰ παλαιότυπα σὲ βιβλιοθήκες τῆς πόλεως τῶν Ἰωαννίνων B», π. *Λωδώνη*, τ. Δ' 1975, ἀρ. 14) καὶ 1849 (κατάλογος Βελουδῆ, ἀρ. 1151). Γιὰ τὰ τραβήγματα τῆς *Παιδαγωγίας* βλ. Φ. Ἡλιοῦ, *Κυκλοφορίες τῶν ἑλληνικῶν βιβλίων. Τὰ μεγάλα ατραβήγματα* τοῦ 1823, Ἀθῆνα [ἀνάτ. ἀπὸ τὸ π. *Πολίτης*] 1977, σ. 25.

46. G. Veloudis, *Glykis*, δ. π., σ. 94, ἀρ. 12 - 18· Λαδᾶς - Χατζηδημιῶς, *Προσθήκες, Διορθώσεις καὶ Συμπληρώσεις*, δ. π., ἀρ. 240 - 241.

47. Γιὰ τὰ βιβλία ποὺ ἐκδόθηκαν μὲ ἐπιμέλεια τοῦ Γραδενίγου βλ. Ν. Γ. Κωντοσόπουλος, «Τὰ ἐν Βενετίᾳ τυπογραφεῖα ἑλληνικῶν βιβλίων κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν», π. Ἐπιπέδου, τ. ΝΗ', 1954, σ. 322 - 323 καὶ 340· Μ. Ι. Μανούσκακας, Ἰστορία - Ἀμφοτέρωθεν Ἰστορία τοῦ Γραδενίγου, δ. π., σ. 116 - 117· Φ. Ἡλιοῦ, *Προσθήκες*, δ. π., τ. Α', σ. 109. Ὁ κατάλογος πρέπει τώρα νὰ συμπληρωθεῖ μὲ τὸ βιβλίον Ἰστορικὸν τοῦ ψευδοΔωρόθεου, ἐκδοσὴ Γλυκῆ, τοῦ 1676 (Μ. Σ. Κορδώσης, Ἑλληνικὰ παλαιότυπα τῆς Μονῆς Παντοκράτορος, δ. π., σ. 427, ἀρ. 7), τὸ Ὁρολόγιον, ἐκδοσὴ Ἰουλιανοῦ, τοῦ 1676 (Θ. Παπαδόπουλος, «Προσθήκες στὴν Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία», Ὁ Ἐρανιστής, τ. ΙΔ', 1977, σ. 158 - 159, ἀρ. 42), καὶ τὴν Παρακλητικὴ, ἐκδοσὴ Ἰουλιανοῦ, τοῦ 1680 (Λαδᾶς - Χατζηδημιῶς, *Προσθήκες, Διορθώσεις καὶ Συμπληρώσεις*, δ. π., ἀρ. 251). Ἡ ἐκδοσὴ τοῦ Χρονογράφου, ἀπὸ τὴν τυπογραφία τοῦ Α. Ἰουλιανοῦ, τὸ 1684, ποὺ ἐντόπισε ὁ Τριαντάφυλλος Σκλαβενίτης («Βιβλιολογικὰ Α'»), *Μνήμων*, τ. Η', 1980 - 1982, σ. 340 κ.ἐξ.) ἔχει γίνει μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Γραδενίγου καὶ ἀναπαράγει, στὴν προμετωπίδα, στοιχεῖα τοῦ τίτλου ποὺ ὑπῆρχαν στὴν ἐκδοσὴ Ἰουλιανοῦ τοῦ 1676 (πβ. Legrand, *B. H., XVIIe s.*, τ. Β', ἀρ. 534).